

ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ТОРГІВЛЯ

DOI: <https://doi.org/10.32689/2523-4536/74-18>
УДК 334.012.64:334.722.24

Беженар І. М.

кандидат економічних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу розвитку підприємництва,
кооперації та агропромислової інтеграції,
ННЦ «Інститут аграрної економіки», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4584-9062>

Скиба Г. І.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку та оподаткування,
Навчально-науковий Інститут управління, економіки та бізнесу
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3751-0082>

Кравченко С. А.

докторка економічних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця відділу підприємництва,
кооперації та агропромислової інтеграції,
ННЦ «Інститут аграрної економіки», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5541-4495>

Bezhenar Inna

Ph.D, Senior Researcher of the Department of Entrepreneurship,
Cooperation and Agro-Industrial Integration,
NSC "Institute of Agrarian Economics", Kyiv

Skyba Hanna

Ph.D, Associate Professor of the Department of Accounting and Taxation,
Educational and Scientific Institute of Management, Economics and Business
Private Joint Stock Company "Higher Educational Institution
"Interregional Academy of Personnel Management", Kyiv

Kravchenko Svitlana

Sc.D, Professor, Leading Researcher of the Department of Entrepreneurship,
Cooperation and Agro-Industrial Integration,
NSC "Institute of Agrarian Economics", Kyiv

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СІМЕЙНИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ DEVELOPMENT TRENDS OF FAMILY FARMS

У статті розглянуто тенденції розвитку сімейних фермерських господарств в Україні, фокусуючись на аналізі організаційно-економічного механізму та соціально-економічної інклюзивності. Здійснено оцінку стану підтримки, визначено особливості функціонування, та висвітлено перспективи розвитку. Результати дослідження стали основою для формулювання пропозицій з удосконалення системи оподаткування, надання державної підтримки та соціального захисту сімейних фермерських господарств. Акцент на інклюзивність та сталість допомагає розробити стратегії, спрямовані на взаємодію сімейних фермерських господарств із суспільством, забезпечуючи їхню сталу ефективність та відповідальність.

Ключові слова: сімейні фермерські господарства, розвиток, інклюзивність, державна підтримка.

The purpose of the article is to explore the trends in the development of family farms. The following scientific methods were employed in our study: dialectical method, monographic method, graphic method, empirical method, comparative analysis, predictive method, abstract-logical method. Family farming has the potential to be a form of employment, a unique method of agricultural product and food production, and a set of structures leading to the preservation of the national identity in Ukrainian villages. To activate the development of family farms, state support is crucial, encompassing policies, stakeholders, and society as a whole, working collaboratively to ensure the necessary support and resources for sustainable development and a better future. A prospective suggestion for family farms is to consider creating roadside farmers' markets in collaboration with neighboring farms, forming a cooperative for the sale of vegetables, berries, and fruits. The cooperative setup also provides real opportunities to access larger markets. Currently, a significant portion of family farm produce is sold within the production regions, limiting the ability to achieve optimal prices. Prospects involve selling local products beyond regional borders to avoid low purchase prices, expand markets, and meet the demand of residents in other areas. For family farms specializing in berries, fruits, and vegetables, there is potential for producing frozen fruits/berries, supplying them to local stores. Frozen products become more accessible and cost-effective than fresh ones, especially during the cold seasons. If financial resources are limited, creating a processing cooperative to serve family farms is a viable option. Additionally, a significant portion of logistic services can be handled through the cooperative, providing easier access to new technologies and ensuring sales and financial security. The study emphasizes the importance of governmental support for the further development of family farms. Recommendations include expanding storage and processing capacities on-site, establishing trading and branding of products, placing storage facilities directly on farms to reduce transportation costs, and focusing on organic farming. Family farms can serve as successful examples for transforming individual farming households into organized entities with the potential to contribute to national identity preservation in rural areas. In conclusion, entrepreneurial family farms aim to increase motivation for rural residents to become official participants in organized markets, credit resources, and state support programs.

Keywords: family farms, development, inclusiveness, state support.

Постановка проблеми. В Україні складалася інклюзивна структура форм господарської діяльності, серед якої найбільшу частину складають фермерські господарства. Різноманітність форм у цілому забезпечує можливості для реалізації підприємницької ініціативи та розвитку сільських територій.

Виявлено, що особливість функціонування сімейних фермерських господарств полягає в тому, що вони одночасно є виробничою та споживчою одиницею, а, отже, поєднують дві мети – виробничу (максимізація доходу) і споживчу (зростання добробуту всіх членів домогосподарства). Встановлено, що на основі сімейної організації праці формується мала локальна економіка «сімейна ферма», особливостями якої є: вірність традиціям і культурній спадщині, соціальна спрямованість, інноваційність, стійкість, довіра і передбачуваність дій членів домогосподарства. Заохочуючи розвиток сімейних ферм, ми також сприяємо охороні навколишнього середовища, оскільки вони більше схильні до сталих та екологічно чистих практик. Все це разом сприяє досягненню сталого розвитку, особливо в сільських районах України, де сімейні ферми можуть відігравати ключову роль у забезпеченні економічного зростання та покращенні якості життя населення.

Упровадження самозайнятості, як правило супроводжується і необхідністю побудови рекреаційних зон, виникненню туристичних об'єктів (наприклад, розвиток зеленого туризму через створення зелених садиб), це сприяє всебічному розвитку сільських територій. Також сімейні ферми сприяють створенню аграрних династій (започаткування

родинного бізнесу, який можна передавати з покоління в покоління (а ще це вирішення проблеми відтоку молоді із села, яка наразі постає гостро у багатьох ОТГ)).

Розвиток сімейних фермерських господарств на засадах соціально-економічної інклюзивності та сталості має ключове значення для сталого розвитку сільських територій. Забезпечуючи рівні можливості та підтримку для фермерів, держава сприяє підвищенню продуктивності та конкурентоспроможності аграрного сектору в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні, методологічні та практичні аспекти проблеми розвитку фермерських господарств, зокрема сімейних, відображено у наукових працях визначених дослідників, таких як Ю. Лупенко [16], О. Шпикуляк [8; 9] та інші. Аналізуючи вказані джерела, виявляється широкий спектр поглядів на ключові аспекти еволюції фермерських господарств та їхнього впливу на сільськогосподарський сектор.

Мета статті – розкрити тенденції розвитку сімейних фермерських господарств. Наш підхід до дослідження використовує різноманітні наукові методи, які дозволяють глибше розуміти та аналізувати вивчену тему. Нами використано діалектичний підхід до наукового розкриття процесів та явищ, монографічний метод для аналізу етапів розвитку підприємництва. Графічні методи дозволили синтезувати уявлення про об'єкт дослідження та виявити причинно-наслідкові зв'язки. Емпіричний підхід надав комплексну оцінку сучасного стану об'єкта, а порівняльний аналіз визначив проблеми та напрямки розвитку

фермерства. Абстрактно-логічний підхід слугує теоретичним узагальненням та формулюванням висновків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед актуальних проблем становлення сімейного фермерства в Україні, слід виділити інституційні, організаційно-економічні і соціальні. Вони потребують розроблення науково-методичних підходів для розуміння та виокремлення концептуальних засад їх вирішення, в умовах воєнного часу та на перспективу повоєнного відновлення економіки. Інституційно недосконалою є кваліфікація статусу сімейних ферм за критерієм розміру. Успішний розвиток фермерства базується на заходах, які діють в окремих регіонах. Так у Львівській області розроблена і затверджена адаптована до умов воєнного часу Комплексна програма розвитку сільського господарства, якою передбачена підтримка з відповідним фінансуванням малих (в тому числі сімейних) товаровиробників. Львівська область є лідером за кількістю сімейних фермерських господарств (48 господарств у сфері молочного скотарства). Це забезпечило позитивну динаміку приросту поголів'я ВРХ у 2022 році на 33 відсотки порівняно з 2021 роком [1].

Аналіз існуючих організаційно правових форм господарювання дозволяє говорити проте що господарства населення поряд із фермерськими господарствами створюють базис інституціоналізації сімейного фермерства в Україні, а сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, яких на 1 січня 2023 зареєстровано лише 1262 одиниць (на 1.01.22 – 1274 од.), а практичну діяльність веде майже половин, покликані забезпечити малим формам господарювання, в тому числі і сімейним фермерським господарствам, ефективність в питанні конкурентності з іншими великими формами господарювання в аграрному секторі, зокрема і на зовнішніх ринках.

Важливим є аналіз діяльності сімейних ферм. Сімейні ферми належать до суб'єктів малого підприємництва в аграрному секторі економіки (табл. 1).

Мале підприємництво в аграрному секторі економіки відіграє суттєву роль для розвитку соціально-трудової сфери сільських територій завдяки залученню населення в аграрному секторі економіки як на формальній, так і неформальній основі. А їх земельні, фінансові й матеріальні виробничі ресурси мають бути переважно спрямовані на підтримку розвитку малого агробізнесу. У воєнний час

Таблиця 1

Динаміка розвитку суб'єктів малого підприємництва в аграрному секторі економіки

Показник	Рік				2021 р. до 2019 (+/-)	2022 р. до 2021 (+/-)
	2019	2020	2021	2022		
Кількість суб'єктів малого підприємництва, од.	47924	47282	45613	31122	-2311	-14491
Кількість зайнятих працівників (підприємства), тис. осіб	221,9	218,4	229,2	188,197	7,3	-41,0
Питома вага зайнятих в агропідприємстві, %	39,2	40,9	42,8	41,4	3,6	-1,4
Кількість ФОП, од.	25211	23916	23050	20437	-2161	-2613
Кількість зайнятих працівників (ФОП), тис. осіб	43,4	41,2	40,4	34,1	-3,1	-6,3
Питома вага зайнятих в агропідприємстві, %	7,1	7,2	7,0	7,0	-0,1	0,0
Обсяг реалізованої продукції, млрд грн	206,2	238,0	329,4	257,6	123,2	-71,8
Продуктивність праці (обсяг реалізованої продукції на 1 зайнятого), тис. грн	929,4	1089,9	1437,4	1368,8	507,9	-68,5
Необоротні активи усього, млрд грн	133,3	151,2	164,5	168,3	31,2	3,8
у т.ч. основні засоби, млрд грн	109,6	124,0	138,4	141,0	28,8	2,6
інші необоротні активи, млрд грн	23,7	27,2	26,1	27,3	2,4	1,2
Оборотні активи, млрд грн	274,2	319,7	368,9	411,7	94,6	42,9
Власний капітал, млн грн	186,1	241,4	312,2	316,0	126,1	3,8
Власний капітал, % у балансі	45,7	51,3	58,5	54,5	12,9	-4,0
Капітальні інвестиції, млрд грн	19,3	15,9	22,8	16,7	3,5	-6,1
У % до основних засобів	17,6	12,9	16,5	11,9	-1,2	-4,6
Капіталобезпеченість зайнятого працівника, тис. грн	601	692	718	894	117,0	176,4
Чистий прибуток, млн грн	19,8	32,6	88,1	28,2	68,4	-59,9
Норма прибутку, %	4,9	6,9	16,5	4,9	11,7	-11,7
Питома вага прибуткових, %	83,1	82,6	88,0	78,3	4,8	-9,7

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України [2]

і очікуваний післявоєнний період саме гнучкість, оперативність і менша капіталомісткість ведення малого агробізнесу має забезпечити робочими місцями й продовольством сільське населення [3].

На внутрішньому ринку споживчої агропродовольчої продукції залишається потенційна ємкість (споживчий попит з боку населення в разі поліпшення купівельної спроможності), що дозволить налаштувати логістику просування своєї продукції малими формами господарювання в аграрному секторі економіки. Про це свідчать статистичні дані споживання продовольчої продукції за такими позиціями, як м'ясо, молоко, риба, плоди тощо [3]. Також для малих форм господарювання є перспективи ведення органічного землеробства, бізнесу у сфері сільського, аграрного й екотуризму.

Сімейні фермерські господарства, які є частиною фермерських господарств є важливим сегментом сільського господарства в Україні. Вони забезпечують значний обсяг виробництва харчових продуктів, займають значну кількість земельних ділянок та впливають на соціальний та економічний розвиток сільських територій. Однак, для забезпечення сталого розвитку та підтримки сімейних фермерських господарств необхідна адекватна оцінка їхнього стану.

Аналіз розвитку свідчить, що низка зареєстрованих фермерських господарств (як юридичних осіб та ФОП) збільшується не так динамічно, як це можливо. В єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців зареєстровано 54 сімейні ферми (табл. 2). Щодо сімейних ферм, які знаходяться на окупованих територіях, поки що даних немає, проте оскільки в реєстрі вони значаться, як такі які не припинили свою діяльність, вони включені в загальну чисельність в наших дослідженнях. Звісно серед функціонуючих фермерських господарств, зареєстрованих як юридичні особи з точки зору землекористування, так і щодо зайнятості деякі можна віднести до малих, проте вони юридично не зареєстровані як сімейні фермерські господарства. Статус сімейного фермерського господарства є за умови, якщо в його підприємницькій діяльності використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї, відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України.

Важливим є питання гендерного розподілу керівників сімейних ферм. За підрахунками ФАО, жінки складають 43% економічно активного населення, зайнятого в сільському господарстві. Так, в ЄС частка господарств,

які очолюють жінки, складає 30%. За даними Наталії Гузенко, консультанта з комунікацій в Україні Corteva Agriscience частка сімейних фермерських господарств, які очолюють жінки в Україні – лише 10%. За підрахунками ООН, якби виробництво на жіночих фермах збільшилося на 15–20%, то додатково можна було б прогодувати 100–150 млн. осіб [4].

Чоловіки-керівники складають 57%, жінки – 43%. Тобто можна зробити висновок, що можливості для обох статей майже однакові і сільськогосподарська політика не посилює соціальну нерівність і не зменшує простір, доступний для виробництва харчових продуктів.

Проте жінки-фермери (сімейних ферм) можуть бути особливо заповзятливими в окремих регіонах, зокрема у Закарпатті керівниками сімейних ферм юридичних осіб є 6 жінок проти 2 чоловіків. Зважаючи на таку тенденцію, потрібна допомога та фінансова підтримка, які стали надзвичайно важливими для сім'ї фермерів, і особливо жінкам.

Потрібно шукати додаткові опції для розкриття потенціалу агросередовища – розширенні можливостей жінок-фермерок поруч з використанням інноваційних технологій.

Щодо повної зайнятості у досліджених сімейних фермерських господарствах то наразі по них даних немає, але можна вважати, що постійними членами господарств є члени сім'ї (власники), тому у 45,7% з них кількість працівників (включаючи членів без найманих) становить 2 особи, ще у 20% господарств – 1 особу, у 17% – 3 особи, у 11,4% – 4 особи. І лише у двох господарствах відмічено велику кількість членів – 5 і 7 осіб відповідно.

Значна частина фермерських господарств не має тваринницької підгалузі, або ж тваринництво становить мізерну частку в структурі сільськогосподарського виробництва.

Наведемо окремі приклади діяльності фермерських господарств. Підприємство СФГ «Куб» зареєстроване за юридичною адресою Львівська обл., Львівський р-н, село Лани, Бібрська ТГ. Керівником і єдиним власником є Кубіцький Андрій Іванович (він єдиний власник, засновник). Основний вид діяльності: лісозаготівлі, інші: вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур; вирощування винограду; вирощування зерняткових і кісточкових фруктів [5].

Діюче фермерське господарство «Сімейне фермерське господарство «Ріверсеіл» – Закарпатська обл., Хустський р-н, с. Іза. Станом на 01.01.2022 р. статутний капітал – 530199,00 грн. Активи за 2020 р.

Таблиця 2

Розподіл сімейних фермерських господарств юридичних осіб по регіонах

Основний вид діяльності	Область	Найменування юридичної особи
Вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур	Вінницька	ФГ «Сімейна Ферма»
	Донецька	СФГ «Ковальови»
	Житомирська	СФГ "Берізка"
	Закарпатська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Закагротранс"»
	Запорізька	ФГ «СФГ "Колос"»
	Миколаївська	ФГ Сімейне фермерське господарство «Раф-агро»
	Полтавська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Міцеля"»
		СФГ «Соляна»
		СФГ «Нерта»
		СФГ «Леся»
		СФГ «Агро-Іванись»
	Рівненська	СФГ «Прончук Агро»
	Сумська	СФГ «Зелена діброва»
СФГ «Діброва»		
Хмельницька	СФГ «Відродження 2019»	
Чернігівська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Прищепа"»	
Вирощування ягід, горіхів, інших плодівих дерев і чагарників	Закарпатська	ФГ «М і М Сімейна ферма»
		ФГ «Сімейне фермерське господарство "Срібна земля"»
		ФГ «Сімейне фермерське господарство "Арніка"»
	Київська	СФГ «Фазенда СС»
		СФГ «Красивий сад»
	Львівська	СФГ «Медова ягода»
	Полтавська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Бабичівське"»
СФГ «Горіховий рай»		
Херсонська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Долина здоров'я"»	
	ФГ «СФ Тертичні»	
Вирощування зерняткових і кісточкових фруктів	Закарпатська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Агрофрут Закарпаття"»
Змішане сільське господарство	Закарпатська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Ріверсеіл"»
		ФГ «Сімейне фермерське господарство "Коптар"»
Розведення великої рогатої худоби молочних порід	Рівненська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Лиска"»
		ФГ «СМФ "Юнікасоль"»
Прісноводне рибальство	Закарпатська	ФГ «Сімейне фермерське господарство "Рибачок"»
Лісозаготівлі	Львівська	СФГ «Куб»
Розведення інших тварин	Чернівецька	СФГ «Равлик Буковини»

Джерело: дані з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців [5]

склали – 518200 грн. Основний вид діяльності – вирощування сільськогосподарських культур, додаткові – розведення овець та кіз, розведення свиней, збір не деревної продукції лісового господарства. В оренді в господарства за офіційними даними дві земельні ділянки – одна з них 0,0475 га, інша 2,1202 га. Власники Рівіс Анжеліка Йосипівна (керівник, розмір внеску 518 199 грн – 97,74%), Рівіс Олександр Михайлович (внесок 6 000 грн – 1,13%), Рівіс Михайло Михайлович (внесок 6 000 грн – 1,13%). Крім того, у літній час

є велика кількість корму для овець, кіз, свиней. Продукція: продаж м'яса (магазини, супермаркети, заклади громадського харчування); продаж маленьких ягнят/козенят/поросят; продаж вовни або виготовлення з них товарів широкого вжитку [5].

Діюче фермерське господарство «Сімейне фермерське господарство «Коптар» – Закарпатська обл., Хустський р-н, с. Іза. Станом на 01.01.2022 р. статутний капітал – 210000,00 грн. Має такі види діяльності: вирощування сільськогосподарських культур;

допоміжна діяльність у тваринництві; надання в оренду сільськогосподарських машин і устаткування; оптова торгівля кормами для тварин; виробництво інших дерев'яних будівельних конструкцій і столярних виробів; лісопильне та стругальне виробництво; виробництво м'ясних продуктів; прісноводне рибництво (аквакультура); прісноводне рибальство; збирання дикорослих недеревних продуктів; вирощування зернових і бобових культур і насіння олійних культур; розведення свійської птиці; розведення свиней; розведення овець і кіз; розведення коней та інших тварин родини конячих; вирощування нішевих однорічних і дворічних культур [5; 6].

Найбільше сімейних ферм з переліку юридичних осіб наслідують діяльність великих агрохолдингів, тобто основною діяльністю є вирощування експортоорієнтованих культур, зокрема спеціалізуються на вирощуванні зернових, зернобобових та олійних культур (основні культури: ріпак, соняшник, пшениця, кукурудза, соя, горох).

Аналіз даних господарств показав, близько 50% (47%) мають засновників-власників (членів сім'ї) дві особи. Найбільша кількість власників 4 особи.

Сімейне фермерське господарство «Діброва» Сумська обл., Ямпільський р-н, село Микитівка. Керівником організації є Ігнащенко Петро Васильович (розмір внеску до статутного фонду: 2 100,00 грн – 70%). Розмір статутного капіталу складає 3 000,00 грн. Основний вид діяльності: вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур, інші: вирощування рису; вирощування овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів; вирощування цукрової тростини. Співвласником є Ігнащенко Сергій Петрович – розмір внеску до статутного фонду: 900,00 грн (30%). В оренді 77 земельних ділянок. Ідентифікація 8 з них показала, що розмір коливається від 0,36 га до 0,98 га, разом їх розмір складає 5,03 га [5].

Сімейне ФГ «Відродження 2019» зареєстроване за юридичною адресою Хмельницька обл., Хмельницький р-н, селище міського типу Базалія. Керівником організації є Шабліста Лілія Олександрівна (100%). Розмір статутного капіталу складає 1 000,00 грн. Основний вид діяльності: вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур, інші: вирощування овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів, вирощування інших однорічних і дворічних культур, вирощування ягід, горіхів, інших плодівих дерев. В оренді 10 земельних ділянок загальною площею 21,507 га [5].

СФГ «Прищепа» зареєстроване за юридичною адресою Чернігівська обл., Чернігівський р-н, село Брусилів. Керівником організації є Прищепа Володимир Григорович (100%). Розмір статутного капіталу складає 500,00 грн. Основний вид діяльності: вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур (основний), інші: виробництво готових кормів для тварин, що утримуються на фермах, продуктів борошномельно-круп'яної промисловості, виробництво м'яса [5].

Сімейне фермерське господарство «Закагротранс» – Закарпатська обл., Воловецький р-н, село Верб'яж. Статутний капітал 500 грн. Основний вид діяльності – вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур. Інші: несільськогосподарське виробництво – вантажний автомобільний транспорт, інші види роздрібно-торгівлі в неспеціалізованих магазинах, неспеціалізована оптова торгівля. Директор – Фельбаба Віктор Михайлович (розмір внеску 250 грн – 50%), Фельбаба Віктор Вікторович (250 грн. – 50%) [5].

Дані господарства не можуть в достатній мірі конкурувати з агрохолдингами через обмеженість земельних ресурсів, відсутність фінансових ресурсів для застосування сучасних технологій.

Але варто зазначити, що для власного споживання фермери також вирощують кукурудзу та бобові культури, картоплю, зелень, овочі. Тому для даних господарств при наявності сприятливих кліматичних умов можлива диверсифікація виробництва і часткова спеціалізація на вирощуванні овочів (помідори, огірки, перець, баклажани), на які є сезонний попит. Ще одним напрямом диверсифікації може стати можливість виготовлення еко-упаковок з сушеного листя, кукурудзи та ячмінної соломи, яке одержується з власного господарства. Така упаковка органічна і біологічно розкладається. Це сприятиме відходу від пластикової упаковки та допоможе скоротити використання синтетичних упаковок на масляній основі та глобально приведе до зменшення сміттєзвалищ. Звісно для організації такої діяльності потрібні інвестиції, а також консультації щодо розробки продукту та його маркетингу.

Наступна велика група сімейних ферм, це сімейні ферми, що вирощують ягоди, фрукти, горіхи. Закарпатська, Полтавська, Херсонська, Київська, Львівська області характеризується сприятливими кліматичними умовами, тому і створені сімейні ферми з таким видом виробництва.

ФГ «М і М Сімейна ферма» зареєстрована 13.11.2020 р. за юридичною адресою Закарпатська обл., місто Ужгород. Основний вид діяльності – вирощування ягід, горіхів, інших плодових дерев. Додаткові: вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур; овочів і баштанних культур, коренеплодів; тютюну. В оренді знаходиться дев'ять ділянок загальною площею 55,354 га. Власником і керівником є Меренич Маргарита Петрівна (розмір статутного капіталу складає 10 000 грн, 100%) [5].

СФГ «Срібна Земля» зареєстрована 04.04.2018 р. за юридичною адресою Закарпатська обл., місто Хуст. Розмір статутного капіталу складає 2 000 грн. Основний вид діяльності: вирощування ягід, горіхів, інших плодових дерев і чагарників. Інші: змішане сільське господарство, збирання дикорослих недеревних продуктів, діяльність посередників у торгівлі товарами широкого асортименту. Керівник Бабич Сніжана Петрівна (розмір статутного внеску 1 000 грн – 50%), член сімейно ферми Антал Марія Юріївна (розмір статутного внеску 1 000 грн – 50%) [5].

Сімейне фермерське господарство «Фазенда СС». Місце розташування Київська обл., місто Біла Церква. Розмір статутного капіталу складає 5 000,00 грн. Основний вид діяльності: вирощування ягід, горіхів, інших плодових дерев. Здійснюють продаж: ягід, насіння і зерен їстівних, горіхів їстівних. Власники: Бондаренко Сергій Григорович (керівник, розмір внеску 2 500 грн – 50%), Бондаренко Людмила Борисівна (розмір внеску 2 500 грн – 50%). Фінансова звітність за 2020 рік свідчить, що дана сімейна ферма мала 200 тис. грн активів [5].

Сімейне фермерське господарство «Красивий сад» Київська обл., місто Біла Церква. Статутний капітал 1 000 грн. Основний вид діяльності: вирощування ягід, горіхів, інших плодових дерев; вирощування овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів, допоміжна діяльність у рослинництві. Здійснюють збут наступних позицій: ягоди, насіння і зерна їстівні, горіхи їстівні. Власники: Німак Олександр Миколайович (керівник, розмір статутного внеску 500 грн – 50%), Німак Олеся Олександрівна (розмір статутного внеску 500 грн – 50%). Фінансова звітність за 2020 рік свідчить, що дана сімейна ферма мала 627 тис. грн. активів і зобов'язань [5].

Контрагент СФГ «Горіховий Рай» зареєстрована Полтавська обл., Миргородський р-н, село Хомутець. Керівник: Скляр Тарас

Миколайович. Статутний капітал 5 000,00 грн. Основний вид діяльності: вирощування ягід, горіхів, інших плодових дерев; прісноводне рибництво (аквакультура), допоміжна діяльність у рослинництві; вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур [5].

Діюче сімейне фермерське господарство «Медова ягода» – Львівська обл., Сокальський р-он, с. Реклинець. Станом на 01.01.2022 р. компанія СФГ «Медова ягода» має такі види діяльності: вирощування ягід, горіхів, інших плодових дерев; вирощування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур; вирощування овочів і баштанних культур і коренеплодів, оптова торгівля зерном, необробленим тютюном, насінням і кормами для тварин; роздрібна торгівля фруктами й овочами в спеціалізованих магазинах; роздрібна торгівля, що здійснюється фірмами поштового замовлення або через мережу Інтернет [7]. Статутний фонд становить 176 000 грн. Засновники: Коляда Василь Михайлович (керівник, внесок 140 800 грн – 80%), Коляда Михайло Васильович (17 600 грн – 10%), Підкова Надія Михайлівна (17 600 грн. – 10%) [5].

Важливо зазначити, що західні регіони характеризуються популярністю в туристів, а наразі у військовий час – переселенців, тому їм притаманна розширена готельно-ресторанна мережа, що сприяє збуту місцевої продукції. Споживчий попит на «місцеві» продукти з гарантованим походженням, у поєднанні з потребою виробників додавати цінність своїй продукції призводить до розвитку різноманітних місцевих мереж харчування і коротких ланцюжків поставок.

Для мінімізації витрат доставки до місць реалізації і з врахуванням високих цін на паливо та забезпечення відсутності посередницьких каналів можливий продаж продукції безпосередньо з поля, коли споживач має можливість самостійно відбирати продукцію на полі/у саду фермера. Останній метод найкращий для овочів, фруктів, ягід які купуються у великих кількостях для домашньої переробки з подальшою консервацією, наприклад (огірки, перець, томати, баклажани, малина, полуниця, сливи, абрикоси тощо). Підхід «збери сам» є дуже популярним, зокрема в Сполучених Штатах Америки. Покупці збирають певну частину врожаю (або й увесь урожай) і можуть купити її за ціною, нижчою за ринкову. Власники розраховуються із збирачами за їхню працю тією ж таки продукцією. Наприклад, за зібрані для виробника два кошики яблук покупець отримує третій

кошик для себе. Подібний досвід є в Бельгії, коли при купівлі попередньо «абонементу» можна приїхати і нарвати собі городини.

На перспективу пропозиція сімейним фермам розглянути можливість створення із сусідніми фермерськими господарствами придорожного фермерського ринку з реалізації овочевої, ягідної, фруктової продукції за допомогою кооперативу. Створення кооперативу також дає реальні можливості вийти на більші ринки.

Також на сьогоднішній день основна частина виробленої продукції сімейних ферм реалізується безпосередньо в межах областей виробництва, що в більшості випадків не дає змогу отримати найвищу ціну. Перспективи вбачаємо у продажу місцевої продукції за межі області, щоб уникнути проблем низького рівня закупівельних цін, розширити ринки збуту та задовільнити попит мешканців інших областей.

Для сімейних ферм, що займаються вирощуванням ягід, фруктів, овочів нами крім продажу у свіжому вигляді, можливе виробництво заморожених фруктів/ягід. Заморожені продукти можна поставляти в місцеві магазини для продажу. Особливо попит зростає в холодну пору року: заморожені фрукти і овочі стають значно доступніші і дешевші свіжих.

Якщо фінансових можливостей сімейної ферми недостатньо, можливим варіантом є створення кооперативу по переробці, що обслуговуватиме сімейні ферми. Також може здійснюватися значна частина логістичних послуг через кооператив. Завдяки приналежності до кооперативу, як асоціативної форми сімейна ферма має легший доступ до нових технологій, гарантії з точки зору продажу продукції, фінансову безпеку. Дослідженнями встановлено, що на місцевому та регіональному рівнях жителі сільських районів вважають зазвичай за краще купувати продукти, отримані від членів кооперативу, а не продукти супермаркетів.

Для подальшого розвитку сімейних фермерських господарств необхідне:

- розширення обсягів зберігання та переробки продукції у місцях її вирощування й організації торгівлі та брендуння продукції (власний торговий знак/марка);

- розміщення сховищ безпосередньо в господарствах, що забезпечить скорочення пікових навантажень на транспорт, витрат на доставку за рахунок перевезень тільки якісної продукції, підвищення зайнятості селян у міжсезонний період [8];

- передпродажна підготовка, пакування. Так, при збуті ягід (полуниці, малини, суниці,

чорниці) слід завчасно подбати про системи охолодження продукції на полі з метою подальшого транспортування її;

- орієнтація на органічне вирощування [9].

Вище зазначені сімейні ферми можуть бути прикладами успішного розвитку для перетворення ОСГ у дану форму господарювання за умови подальшого державного стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств.

За останні роки зростає чисельність сімейних фермерських господарств, які спеціалізуються на виробництві молока. Президент «Української кооперативної федерації» Михайло Корилкевич прогнозує, що до 2027 р. при оптимістичному сценарії в Україні може з'явитися 5 тис. нових сімейних молочних ферм, які в цілому додадуть 12 млрд грн до ВВП країни. Кооперативна федерація впроваджує проект з розвитку сімейних молочних ферм, на який отримала 1 млрд. грн. фінансування за Програмою розвитку ООН (ПРООН) [15]. Проект підтримки сімейних молочних ферм від «Української кооперативної федерації» впроваджується на території чотирьох областей – це Рівненська, Волинська, Хмельницька і Тернопільська області, а в планах – поширити проект на всю Україну. Для реалізації проекту необхідні інвестиції у розмірі 600 млн. доларів [10].

Заступник міністра аграрної політики та продовольства України Тарас Висоцький вважає, що при відкритті ринку землі агропромисловий комплекс зможе продемонструвати значне зростання, а при оптимістичному сценарії до 2024-го року в Україні може бути створено до 10 тисяч сімейних ферм [11]. Але розглянемо ситуацію, яка склалася на сьогоднішній день.

Згідно досліджень, проведених Австрійським федеральним агентством, в Україні необхідно відкрити ще 30 тисяч сімейних молочних ферм, щоб виготовляти необхідну для внутрішнього ринку кількість молока.

Сімейні молочні ферми здійснюють діяльність переважно у статусі сімейних фермерських господарств, що дає їм право бути учасниками ряду державних програм підтримки і водночас мають значний вплив на соціально-економічний розвиток сільської місцевості [1].

Серед досліджених сімейних ферм юридичних осіб є СФГ «Лиска» зареєстроване за юридичною адресою Рівненська обл., Гоцанський р-н, село Дроздів. Керівником організації є Хамуйло Олександр Леонідович. Основний вид діяльності: розведення великої рогатої худоби молочних порід. Крім того, господарство займається вирощуванням

зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур; роздрібна торгівля з лотків і на ринках харчовими продуктами та кормами для тварин. За 2020 р. дохід господарства становив 268 600 грн., а чистий прибуток – 104 600 грн [5].

Для створення сімейної ферми і подальшого її розвитку багато ОСГ потребують фінансових вкладень, в першу чергу для покупки якісної худоби, що дозволить в майбутньому залишатися конкурентоспроможними; для співфінансування витрат на проекти модернізації, що передбачають будівництво або оновлення сараїв для худоби для поліпшення утримання корів та умови праці персоналу. Лише за сприятливих економічних перспектив на майбутнє ОСГ готові перейти офіційно до створення сімейної ферми.

В наших дослідженнях увагу було приділено регіону Закарпаття, який розташований безпосередньо біля кордонів з Європейським Союзом, а відтак розширені перспективи для туризму і характеризується розширеною мережею ОСГ – 224,4 тис. господарств, 353,2 тис. домогосподарств, з яких 59,4% знаходяться в сільській місцевості. Проте часто менше половини продукції цих господарств потрапляє на офіційний ринок – основна частина споживається самим домогосподарством. Це по суті сімейні ферми, які є самодостатніми в сільській місцевості, бережуть традиційну виробничу спадщину та життєздатність сільської місцевості. Закарпаття є економічно слабким регіоном, але який характеризується окремими традиційними виробництвами. Через особливості природно-кліматичних умов є переваги сімейного бізнесу для овочівництва, вирощування плодів та ягід, вівчарства. Регіон має високий потенціал для вирощування винограду – з покоління в покоління, передавалися традиційні технології вирощування винограду та переробки його на вино, старовинні рецепти, ритуали та звичаї.

Із загальної площі виноградних насаджень України на Закарпатську область припадає 4,8 тис. га або 4,1% від загальної території. Майже кожний місцевий житель є водночас і виробником, і споживачем домашнього вина.

Виноробні крафтові сімейні ферми регіону, які працюють не одне покоління можуть стати прикладом для наслідування для багатьох ОСГ, які трансформуються у сімейні ферми даного напрямку.

Так, виноробня Карла Шоша (СФГ «ШОШ») знаходиться у с. Кідьош, Берегівський район, Закарпатська область. Карло Карлович Шош – угорець, виноградар і винороб у третьому поколінні. Традиції виробництва вина

сім'ї Шош починаються ще з XVIII століття. За останні 15 років вина сім'ї Шош отримали не одну нагороду на винних конкурсах різних рівнів, зокрема у Словаччині. Сім'я обслуговує 7,5 гектарів виноградників, на яких вирощується близько 60 столових та винних сортів винограду. Виноградники розміщені на південному схилі гори поряд із селом. Найстарша лоза має 70 років. Об'єм виробництва складає 25–30 тис. л вина на рік. Білі й червоні, сухі та десертні вина (Зеніт, Ріслінг, Королівська Леанка, Отело, Карлот, Троянда Кідьошська) виготовляються в домашніх умовах за традиційними технологіями з витримкою в дубових бочках, з використанням старовинних і власних рецептів. Для витримки та зберігання вина використовується майже 100 бочок, найстаршій 109 років [12; 5].

Сімейна виноробня «Nota Bene» (ФГ) Василя Надя знаходиться у м. Берегово, Закарпатська область. Історія сімейної справи з виробництва вина родини Надь розпочалась у 1994 році. Площа виноградників складає 4 га. Наймолодший виноград віком 8 років. Об'єм виробництва близько 20 тисяч літрів вина на рік. Вина зберігаються у дубових бочках із закарпатського дуба. Випускають Кабарне, Мюллер Тургау, Кагор [13; 5]. І таких сімейних ферм на Закарпатті заходиться більше десятка

Ресстрація ще більшої кількості сімейних ферм, одержання офіційних ліцензій, брендуння продукції, що відповідає міжнародним стандартам допоможе підвищити конкурентоспроможність, додану вартість, розширити мережу збуту (постачання продукції на світовий ринок), в глобальному аспекті Україні відкрити для себе місцеве вино (іміджу на українському ринку), а світу – відкрити Україну як виноробну державу (made in Ukraine), адже культура виноградарства і виноробства загальнопоширена, вона є складовою самобутності даного регіону. Виробництво вина можна поєднати з екотуризмом: екскурсії, створення музеїв, урочисті події присвячені цьому ремеслу і т.д.

Щодо перспектив галузі вівчарства, їх вбачаємо у вирощуванні овець задля одержання молока і переробки його на сир (бринзу) з використанням традиційних технологій виробництва. Це допоможе зберегти традиційний овечий сир, як регіональний продукт (продукт і з географічним зазначенням «Гуцульська бринза») та покращити перспективи сімейних господарств вівчарського типу. Адже для сімейної ферми по вирощуванню овець значно менше потрібно сіножатей (близько 20%) і багато земель для випасу (лук).

Такі господарства мають бути дотовані, щоб мати можливість сім'ї працевлаштувати найманих працівників, члени сім'ї можуть зосередити свою увагу на виробництві традиційних м'ясних і молочних продуктів та диверсифікуватися в сільській туризм.

Наразі дослідженнями встановлено, що Закарпатською ОДА підписало меморандум про співпрацю з АТ «Державний ощадний банк України» щодо пакета програм кредитування вівчарства, як традиційної галузі сектору економіки Закарпаття. У межах співпраці передбачено навчання, фінансування та підтримку сімейних ферм, підприємців. Програма передбачає розвиток вівчарства і має на меті збільшення поголів'я овець та відновлення вівчарства; підвищення добробуту сільських жителів шляхом створення нових робочих місць; залучення сільгоспвиробників та особистих підсобних господарств; гранти до 30% [14].

Подальші дослідження передбачають аналіз сімейних ферм без статусу юридичної особи як малої форми підприємництва на селі. Громадяни України, які виготовляють товарну продукцію в своїх ОСГ, переробляють її та реалізують з метою отримання прибутку, в найближчому майбутньому повинні будуть зареєструватися як фізичні особи – підприємці, організувавши самостійно (за умови використання праці членів сім'ї такого господарства) або спільно з членами своїх сімей на підставі відповідного договору сімейні ФГ без статусу юридичної особи, або простіше – змінити статус своїх ОСГ, зареєструвавши їх як сімейні ФГ. До прикладу впродовж двох

попередніх років на Рівненщині створено 31 сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи.

Серед зареєстрованих як ФОП, нами було розглянуто Сімейне фермерське господарство Литвинюка Василя Васильовича (Івано-Франківська область), який займається розведенням бджіл і продажем продукції бджільництва, ним зокрема зареєстрована своя торгова марка «Bee Love». Під своєю торгівельною маркою він має право продавати бальзами на медичні потреби (з продуктів бджільництва); бджолине маточне молочко; кондитерські вироби; кондитерські вироби на основі меду; мед; медові цукерки з бджолиних стільників; пастилки (кондитерські вироби); природні підсолоджувачі; прополіс; цукерки та ін. Тобто є спроби брендувати свою продукцію з подальшим її просуванням через свій інтернет-магазин beelove.com.

Підприємницькі форми сімейної ферми покликані підвищити мотивацію селян до набуття ними статусу офіційних учасників організованих ринків продукції та кредитних ресурсів, одержувачів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, активних учасників програм розвитку сільських територій тощо. Сімейне фермерство має перспективу як форма зайнятості населення [8], особливий спосіб виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства, а також сукупність структур провідників процесу збереження національної ідентичності українського села. Для активізації розвитку сімейних ферм, потрібна державна підтримка (табл. 3).

Таблиця 3

Напрями і складові державної політики сприяння розвитку сімейного фермерства

Напрями	Складові державної політики сприяння розвитку сімейного фермерства
Зайнятість	Розроблення і реалізація державних програм підтримки зайнятих у сімейному фермерському господарстві
Активізація підприємницької ініціативи	Створення додаткових можливостей для започаткування аграрного бізнесу у формі сімейного фермерського господарства
Соціальні мотивації і відповідальність	Інституційне і соціально-економічне сприяння розвитку села як ареалу збереження національної ідентичності
Економічний добробут	Системна підтримка становлення середнього класу на селі
Стимули до сталого розвитку	Пропаганда засад бережливого, відтворювального господарювання
Продовольча безпека	Підтримка виробників нішевих, малопоширених агропродуктів
Екологічність	Стимулювання екологічного, «зеленого» виробництва
Власність	Забезпечення гарантій захисту права власності на аграрні активи
Фінанси та оподаткування	Запровадження інструментів фіскального стимулювання підприємницької трансформації високотоварних господарств населення
Пріоритетність політики врахування Компонентів Глобального плану дій десятиліття сімейних фермерських господарств організації об'єднаних націй 2019–2028 рр.	

Джерело: розроблено з використанням [15]

Наукове забезпечення становлення сімейного фермерства, як моделі бізнесу, що передбачає трансформацію селянського одноосібного господарства у ферму сімейного типу, як основи сталості сільських територій базується на попередніх результатах дослідження ННЦ «ІАЕ» серед яких: «Концепція розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 р.» (2021 р.) [16], «Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія» (2019 р.), «Методичні рекомендації з організації сімейних ферм в Україні (на прикладі ферм з виробництва молока)» (2017 р.), «Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія» (2018 р.).

Висновки. Фермерські господарства є формою підприємницької діяльності на селі. Проведені емпіричні оцінки тенденцій розвитку фермерських господарств підтвердили їх особливе соціально-економічне значення як таких, що швидко реагують на зміни підприємницького середовища в умовах воєнного стану. На конкретних прикладах діяльності фермерських господарств розкрито теоретичні та практичні засади підприємництва. Реалізація маркетингової стратегії фермерських господарств при ускладненні логістичних складових, викликаних воєнними діями, поряд з фінансовим забезпеченням

є найважливішим елементом управління фермерських структур.

Результати досліджень свідчать, що діяльність фермерських господарств в умовах воєнного часу забезпечує виконання своїх функцій. Сімейні фермерські господарства внаслідок мобільної системи управління і компактності виробництва в більшій мірі адаптовані до діяльності в умовах воєнного часу. Набуває пріоритетності розвиток сільського соціального капіталу. Збільшується перспективність інституту самозабезпечення і надання продовольчої допомоги іншим громадянам. В подальшому слід сприяти розвитку малих підприємницьких структур та сімейних фермерських господарств, які представлені нішевіми продуктами, забезпечують збереження робочих місць і охорону навколишнього середовища.

Підсумовуючи, концептуальні положення розвитку сімейних ферм на основі соціально-економічної інклюзивності та стійкості ґрунтуються на ідеї, що розширення можливостей малих сімейних фермерів може призвести до соціально інклюзивних, екологічно відповідальних та економічно стійких сільськогосподарських систем. Політики, зацікавлені сторони та суспільство в цілому повинні визнати численні переваги сімейного фермерства та працювати разом, щоб забезпечити необхідну підтримку та ресурси для забезпечення його сталого розвитку для кращого майбутнього.

Список використаних джерел:

1. Практичний посібник сімейного молочного фермера / Корилкевич М. Д., Степанович В. О., Березюк О. Г., Малік М. Й., Козак О. А., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А., Козак М. І.; за ред. М. Й. Маліка та О. А. Козак. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2022. 164 с.
2. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва: статистичний збірник, 2023. Київ: Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/12/Dsvsimm_22.pdf
3. Ланченко Є. О., Івченко В. М. Розвиток малих форм господарювання в аграрному секторі економіки. *Економічний вісник університету*. Переяслав, 2023. С. 25–26.
4. Жінка в агросекторі: чому кількість фермерок не зростає? URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/zinka-v-agrosektori-comu-kilkist-fermerok-ne-zrostaе>
5. Дані з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/>
6. Фермерське господарство «Сімейне фермерське господарство «Коптар». URL: <https://clarity-project.info/edr/41245518>
7. Медова ягода. URL: <https://nomis.com.ua/ru/43502655-simeine-fermerske-gospodarstvo-medovaya-goda>
8. Шпикуляк О. Г., Алексєєва О. В., Ксенофонтowa К. Ю. Організаційно-економічні пріоритети розвитку сімейних фермерських господарств у контексті зайнятості населення / Матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. присвяченій 60-річчю Хмельницького національного університету «Домінанти розвитку HR-інжинірингу, економіки і бізнесу у XXI столітті в умовах перманентної трансформації національної і світової економік»: 17–18 листопада 2022 р. / М-во освіти і науки України, Хмельницький. нац. ун-т. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2022. С. 168–170.
9. Шпикуляк О. Г., Беженар І. М., Білокінна І. Д. Сучасні тенденції розвитку органічного виробництва в аграрному секторі і фермерських господарствах. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 8. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-04-04>

10. В Україні збільшиться кількість сімейних молочних ферм – думка. URL: <https://www.kurkul.com/news/19722-v-ukrayini-zbilshitsya-kilkist-simeynih-molochnih-erm-dumka>
11. Кількість сімейних ферм в Україні може зростати. URL: <https://www.tripoli.land/news/kilkist-simeynih-ferm-v-ukrayini-mozhe-zrosti-visotskiy>
12. Винний гід України. URL: <https://www.uabestwine.com/zakarpattia>
13. Сімейна виноробня Василя Надя. URL: <https://www.uabestwine.com/vasylia-nadia>
14. Офіційний веб-сайт Закарпатської обласної військової адміністрації. <https://carpathia.gov.ua/>
15. ООН оголошує початок Десятиліття сімейних фермерських господарств. URL: <https://landlord.ua/news/oon-oholoshuie-pochatok-desiatylittia-simeinykh-fermerskykh-hospodarstv>
16. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року: проект [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуняк та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2021. 20 с.

References:

1. Korylkevych M. D., Stepanovych V. O., Bereziuk O. H., Malik M. Y., Kozak O. A., Shpykuliak O. H., Mamchur V. A., Kozak M. I. (2022). *Praktychnyi posibnyk simeinoho molochnoho fermerera [Practical guide for a family dairy farmer] / za red. M. Y. Malika ta O. A. Kozak*. Kyiv: NNTs «ІАЕ», 164 p.
2. Diialnist subiektiv velykoho, serednoho, maloho ta mikropidpriemnytstva: statystychnyi zbirnyk [Activity of Subjects of Large, Medium, Small, and Micro Entrepreneurship: Statistical Digest], 2023. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (State Statistics Service of Ukraine). Available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/12/Dsvsмм_22.pdf
3. Lanchenko Ye. O., Ivchenko V. M. (2023). Rozvytok malykh form hospodariuvannia v ahrarnomu sektori ekonomiky [Development of Small Forms of Management in the Agricultural Sector of the Economy]. *Ekonomichnyi visnyk universytetu*. Pereiavlav, pp. 25–26.
4. Zhinka v ahrosetori: chomu kilkist fermerok ne zrostaie? [Women in the agro-sector: why isn't the number of female farmers growing?]. Available at: <https://agravery.com/uk/posts/show/zinka-v-agrosetori-comu-kilkist-fermerok-ne-zrostaie>.
5. Dani z Yedynoho derzhavnoho reiestru yurydychnykh osib ta fizychnykh osib-pidpriemstiv [Unified State Register of Legal Entities and Individual Entrepreneurs.] Available at: <https://youcontrol.com.ua/catalog/>
6. *Fermerske gospodarstvo «Simeine fermerske gospodarstvo "Koptar» [«Family Farm» Koptar]*. Available at: <https://clarity-project.info/edr/41245518>
7. *Medova yahoda [Honey Berry Family Farm]*. Available at: <https://nomis.com.ua/ru/43502655-simeine-fermerske-gospodarstvo-medova-yagoda>
8. Shpykuliak O. H., Alieksieieva O. V., Ksenofontova K. Yu. (2022). Orhanizatsiino-ekonomichni priority rozvytku simeinykh fermerskykh gospodarstv u konteksti zainiatosti naseleння [Organizational and Economic Priorities for the Development of Family Farms in the Context of Employment] / In Proceedings of the II International Scientific-Practical Conference. Vinnytsia: Nilan-LTD, pp. 168–170.
9. Shpykuliak, O. H., Bezhenar, I. M., & Bilokinna, I. D. (2023). Suchasni tendentsii rozvytku orhanichnoho vyrobnytstva v ahrarnomu sektori i fermerskykh gospodarstvakh [Modern trends in the development of organic production in the agricultural sector and farms]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: ekonomika ta upravlinnia*, no. 8. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-04-04>
10. V Ukraini zbilshytsia kilkist simeinykh molochnykh ferm – dumka [The number of family dairy farms in Ukraine is expected to increase.]. Available at: <https://www.kurkul.com/news/19722-v-ukrayini-zbilshitsya-kilkist-simeynih-molochnih-ferm-dumka>
11. Kilkist simeinykh ferm v Ukraini mozhe zrostaty [The number of family farms in Ukraine may increase.]. Available at: <https://www.tripoli.land/news/kilkist-simeynih-ferm-v-ukrayini-mozhe-zrosti-visotskiy>
12. *Vynnyi hid Ukrainy [Ukrainian Wine Guide]*. Available at: <https://www.uabestwine.com/zakarpattia>
13. *Simeina vynorobnia Vasylia Nadia [Family winery of Vasyl Nadya]*. Available at: <https://www.uabestwine.com/vasylia-nadia>
14. *Ofitsiyni veb-sait Zakarpatskoi oblasnoi viiskovoi administratsii [Zakarpattia regional military administration. (n.d.). Official Website]*. Available at: <https://carpathia.gov.ua/>
15. *OON oholoshuie pochatok Desiatylittia simeinykh fermerskykh gospodarstv [UN declares the beginning of the decade of family farms]*. Available at: <https://landlord.ua/news/oon-oholoshuie-pochatok-desiatylittia-simeinykh-fermerskykh-hospodarstv>
16. Lupenko Yu. O., Malik M. Y., Shpykuliak O. H. ta in. (2021). *Kontseptsiia rozvytku simeinykh fermerskykh gospodarstv na period do 2030 roku: proekt [Concept for the development of family farms until 2030: project]*. Kyiv: NNTs «ІАЕ», 20 p.